

VIRTUOSISMES LÈXICS MÉS ENLLÀ DE LA LITERATURA

MERCÈ PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA
IRCVM – Universitat de Barcelona
mercepuig@ub.edu

PERE J. QUETGLAS
IRCVM – Universitat de Barcelona
quetglas@ub.edu

ANA GÓMEZ RABAL
Institució Milà i Fontanals – CSIC¹
agrabal@imf.csic.es

RESUM

En aquest treball es compara el testament de Guillem Gualter, ostiari de l'església d'Urgell, diploma redactat per un jove clergue de nom Berenguer el 5 de juliol de 1086, i la seva adveració sacramental, que data del 17 de setembre del mateix any i fou dictada per l'erudit jurista Ermengol d'Urgell. En la redacció de l'adveració Ermengol es dedica, només per un intencionat joc literari, a substituir uns termes per uns altres d'igual significat, la qual cosa produeix algunes parelles de sinònims d'interès per al lexicògraf perquè funcionen com a veritables glosses: *excamiatio* – *comutatio*, *ferrannus* – *albus*, *psalterium* – *nablum*, *mediocris* – *medioximus* i *vinum moderatum* – *merum limphaticum*.

PARAULES CLAU: lexicologia, documentació, Edat Mitjana, llatí

LEXICAL VIRTUOSITY BEYOND THE LITERATURE

ABSTRACT

In this paper we compare the will of the janitor of Urgell's Church, Guillem Gualter, document written by a young clergyman named Berenguer on 5 July 1086, and its sacramental publication, dated in September 17 of the same year and dictated by the cultivated jurist Ermengol of Urgell. In the writing of the sacramental publication Ermengol replaces some terms with others of the same meaning, which produces some pairs of synonyms. Those are interesting for Mediaeval Latin Lexicology because they operate as true glosses: *excamiatio* – *comutatio*, *ferrannus* – *albus*, *psalterium* – *nablum*, *mediocris* – *medioximus* and *vinum moderatum* – *merum limphaticum*.

KEY WORDS: Lexicology, Documentation, Middle Ages, Latin

---

¹ Aquest article ha estat elaborat en el si de l'equip del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, reconegut com a Grup de Recerca Consolidat (2017SGR553) per la Generalitat de Catalunya i beneficiari del projecte "Informatización del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (8)", subprojectes "Ampliación y desarrollo de la base de datos Corpus Documentale Latinum Cataloniae (CODOLCAT) (2)" (FFI2016-77831-C2-1-P) i "Redacción del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) (2)" (FFI2016-77831-C2-2-P), sufragat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat, i, igualment, dels ajuts de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de la Union Académique Internationale (UAI).

Fa uns anys, en aquesta mateixa revista i en homenatge al nostre company el professor Pere Barreda, traspasat malauradament abans d'hora, vam tractar la qüestió de les dobles edicions de diplomes representades pel testament i la seva adveració sacramental.² Ara, com a homentage a la fèrtil trajectòria acadèmica del, també company nostre, professor Marc Mayer, reprenem el tema però aturant-nos en un cas especial en què, en la redacció d'un diploma que registra un acte jurídic, traspuen les inclinacions literàries d'un escrivà erudit i juganer.

Comencem pel principi, recordant que la llei goda vigent als comtats catalans establia que un testament, per tal que tingués força legal, en el decurs dels sis mesos posteriors a la mort del testador, havia de ser presentat davant d'un jutge qui n'havia de verificar l'autenticitat i assegurar-ne la publicació sota la forma de document escrit, document que anomenem publicació o adveració sacramental.³ Així, la pràctica judicial a la Catalunya altmedieval comporta l'existència de dos documents, el testament i la seva adveració sacramental, amb el mateix contingut. Cal tenir en compte, de totes maneres, les diferències consustancials a la seva natura: en primer lloc, el testament es redacta en estil directe (en primera persona i present), mentre que l'adveració, en tractar-se de la verificació judicial de les darreres voluntats del difunt que fan els testimonis del testament, es redacta en estil transferit o indirecte (en tercera persona i passat); en segon lloc, tenen un caràcter independent el preàmbul, que contextualitza i justifica l'acte que registra cadascun dels documents, i les subscripcions i data, apartats que constitueixen les parts individualitzades de cada document, el que diferencia un testament de la corresponent publicació sacramental, amb l'excepció de la part on trobem les signatures dels testimonis del testament, que també han de reproduir-se a la publicació sacramental.

Fetes aquestes consideracions generals, passem a presentar el cas especial de què parlàvem. Es tracta del testament de Guillem Gualter, ostiari de l'església d'Urgell, que data del 5 de juliol de 1086. L'adveració sacramental del dit testament data del 17 de setembre del mateix any. Ambdues actes han estat editades per Cebrià Baraut al volum 7 d'*Urgellia* (doc. 1029, p. 149 i doc. 1032, p. 154, respectivament) a partir dels pergamins originals que es conserven, encara avui, a l'Arxiu Capitular d'Urgell amb els números 662 i 665, respectivament. Pel que fa als escrivans que figuren en aquests diplomes, el testament informa que es tracta d'un clergue jovenet (*adolescens clericus*) de nom Berenguer, que es preocupa de deixar constància de les lletres sobrescriptes per tal que cap jutge no pugui posar en dubte la validesa del document:

---

² Quetglas – Puig (2014).

³ Quetglas – Puig (2014: 86). Cfr. Igualment Zimmermann (2003: I, 26-36) i Gómez Rabal (2005: 263-264). D'altra banda, pel que fa a la denominació, cfr. Udina Abelló (1995).

Berengarius adolescens clericus, qui hoc testamentum taliter qualiter est scriptum superius, cum totis rasis et emendatis caracteribus, in prefato die et anno scripsi (s. man.) rogatus. Cum .X^{em}.VII^{tem}. super .X^{ma}.VII^{ma}. linea positus literis et cum tribus super .XX^{ma}.VIII^{na}. et cum .III^{or}. super .XXX^{ma}.II^a. et cum .II^{bus}. super .XXX^{ma}.III^a. Quapropter enim hic scripsi ut huius volumen testamenti nemo iudex conetur presumptione dampnari.

Pel que fa a l'adveració, l'escrivà és el diaca Miró (*Miro diachonus, qui hec scripsi rogatus in prefixum annum et tempus*), tot i que no ha estat ell el responsable de la redacció del document sinó el conegut jurista Ermengol d'Urgell,⁴ tal com deixa ben clar el diploma: *Legis lator ac iuris Ermengaudus hoc dictavi totum et inibi impressi hoc signum*. Ermengol és un personatge estretament vinculat amb el comte Ermengol IV (1066-1092) i amb la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, que actua com a redactor de diplomes durant el darrer terç del segle XI, ja sigui escrivint-los directament, ja sigui dictant-los. En total, va redactar una trentena de diplomes datats entre els anys 1068 i 1096. L'original fórmula *legis lator ac iuris*, que trobem a l'adveració sacramental de Guillem Gualter, l'empra, amb lleugeres variants, per remarcar que actua en qualitat de jutge. En els documents que redacta, fa paleses les seves habilitats literàries, tot inserint termes i passatges que recorden més aviat una peça de literatura que no pas un document notarial. Certament Ermengol és un home culte i lletrat, amb un bon domini de la llengua llatina i interessos literaris, com també demostra la que ha estat considerada la seva creació literària més important, la *Vita Adalbertini*,⁵ una narració inclosa al preàmbul de l'acta de consagració de l'església de Santa Maria d'Organyà.

Quan procedim a comparar els dos documents, resulta fàcil detectar, tal com exposàvem en l'article abans esmentat,⁶ errors de còpia, que la lectura directa dels diplomes permet corregir. A banda d'errors més o menys significatius, com *concesit* en lloc de *concessit* o *posidendo* en lloc de *posidenda*, la consulta del diploma a l'arxiu demostra que l'ostiari Guillem Gualter va donar el seu antifonari sencer a Miró Eriman, com, de fet, diu la publicació sacramental (*suum autem antiphonarium Mironi Erimanni in servicio Sancte Marie dimisit*) i no la meitat, com llegim a l'edició del testament (*medium autem antiphonarium Mironi Erimanni in servicio Sancte Marie dimitto*). En efecte, en el document 662 de l'Arxiu Capitular d'Urgell es llegeix *meum antiphonarium*.

De totes maneres el que ara ens interessa és que la comparació d'ambdós diplomes mostra que el responsable de redactar l'adveració sacramental de Guillem Gualter, el jutge Ermengol d'Urgell, sense cap finalitat de tipus jurídic, procedeix a canviar termes del testament per altres d'igual significat. Opera així fins a una trentena d'ocasions, de manera que és manifestament clara la intencionalitat de l'autor. Vegem, com exemple, un passatge del testament i el

⁴ Alturo (1998: 397-398), Quetglas (1992) i Punsola (2017: 55-58).

⁵ Quetglas (2005).

⁶ Quetglas – Puig (2014).

corresponent de l'adveració, els quals presentem en dues columnes, confrontant un amb l'altre i assenyalant en cursiva les fins a set parelles de sinònims que es conformen: *obitus – excessus, universus – cunctus, per quam scilicet laborationem – obquam, veluti – uti, dispendere – expendere, comparatio – emptio* i *Sancta Maria – felix Maria*:⁷

Testament de Guillem Gualter. Ed. Baraut (1984-1985: 149), doc. 1029.	Adveració sacramental del testament de Guillem Gualter. Ed. Baraut (1984-1985: 154), doc. 1032.
Post cuius vero <i>obitum universa</i> dimittantur alme Marie in perpetuum habitura, ita tamen ut successores mei teneant iugiter hec alodia per laborationem, <i>per quam scilicet laborationem</i> medietas frugum <i>veluti</i> decet contingatur eis, reliqua vero frugum medietas in nullis aliis <i>dispendatur</i> stipendiis nisi in <i>comparatione</i> olei ad conficiendum quotidianum luminare <i>Sancte Marie</i> pro refrigerio anime mee.	Post cuius vero <i>excessum cuncta</i> dimitterentur alme prelibate Marie habitura in perpetuum. Ita tamen precepit ut successores sui tenerent iugiter hec alodia <i>per laboracionem obquam</i> frugum medietas <i>uti</i> decet eis contigeretur, medietas vero frugum reliqua nullis aliis <i>expenderetur</i> stipendiis nisi in olei <i>emptio</i> ad cotidianum luminare confitiendum <i>felicis Marie</i> pro refrigerio anime sue.

Com dèiem, Ermengol canvia un terme per un altre de sinònim fins a uns trenta cops, tot i que alguna vegada es tracta de la mateixa parella de sinònims, com ocorre amb els verbs *dimittere – cedere*, que trobem en tres ocasions. Així, la relació de totes les parelles de sinònims, ordenades per ordre alfabètic i amb indicació entre parèntesi dels cops que es repeteix, és la següent:

comparatio – emptio
 dimittere – cedere (3)
 dimittere – concedere (2)
 dispendere – expendere
 enutrire –educare
 episcopus – pontifex
 et – sub ea lege ut
 evenere – accidere
 excamiatio – comutatio
 ferrannus – albus
 fortuitu – fortassis

⁷ Cal recordar les diferències abans assenyalades en el punt de vista de redacció dels dos documents (estil directe en el testament i estil transferit o indirecte en l'adveració). D'altra banda, en general, no són significatius –i per això no els tindrem en compte– els canvis en l'ordre de les paraules, com ara *in perpetuum habitura / habitura in perpetuum*.

hoc merito – pro retribucione
 in perpetuum – in eternum (2)
 mediocer – medioximus
 obitus – excessus
 omnino – prorsus
 orare – intercedere
 pars – porcio
 per quam scilicet laborationem – per laborationem ob quam
 psalterium – nablum
 Sancta Maria – felix Maria
 tenere in vita sua – in vita sua habenda concedere
 testamentum – preceptum
 universa – vexilla
 universus – cunctus
 veluti – uti
 vinum moderatum – merum limphaticum

així com l'equivalència entre les següents expressions:

(tonnam unam) cum omni eius vino comoranti – vini plenam

La major part de les parelles de sinònims que resulten del joc que practica Ermengol no té un especial interès per al lexicòleg medievalista, ja que són termes clàssics que no han sofert modificacions semàntiques especials en el llatí medieval. És el cas d'*evenere – accidere, fortuitu – fortassis, dimittere – concedere o dimittere – cedere, in perpetuum – in eternum, episcopus – pontifex, hoc merito – pro retribucione, enutrire – educare, obitus – excessus, universus – cunctus, dispendere – expendere, comparatio – emptio, Sancta Maria – felix Maria, pars – porcio, omnino – prorsus, testamentum – preceptum i orare – intercedere*. A vegades trobem l'ús d'un compost per un simple, com ara en *veluti – uti*, l'especificació d'un nom genèric, com en *universa – vexilla*, o modificacions en els nexes coordinants o subordinants, com trobem a *et – sub ea lege ut* o bé *per quam scilicet laborationem – per laborationem ob quam*. Totes aquestes parelles no aporten, més enllà del joc literari, res de particular a la lexicologia. Ara bé, n'hi ha algunes que sí que mereixen una atenció especial perquè funcionen com a veritables glosses.

En efecte, la parella *excamiatio – comutatio* estableix el significat d'un terme pròpiament medieval com és *excamiatio*, variant d'*excambiatio*, substantiu que també trobem en la forma *excambium* i, fins i tot, *excambiamentum*.⁸ *Excamiatio* té el significat tècnic de 'permuta', tal com demostra la veu *comutatio* amb la qual Ermengol opera la substitució.

Diferent és el cas de *ferrannus – albus*, parella que ens aclarirà el significat de l'adjectiu *ferrannus*. En efecte, el fascicle F del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC) informa que el terme d'origen desconegut *ferrandus, ferranda*, amb la variant *ferrannus*, que trobem al diploma, designa un color propi de la pell

⁸ GMLC, fasc. E (en preparació).

dels èquids. Així, als documents medievals del territori lingüístic del català trobem expressions com ara *kauallo placibile colore ferrando, equas colore feranda, cauallo ferrando uno, mula ferrana o asino ferranno*.⁹ També en el testament de Guillem Gualter *ferrannus* qualifica a un *asellus*. Comparem els dos documents:

Testament de Guillem Gualter. Ed. Baraut (1984-1985: 149), doc. 1029.	Adverció sacramental del testament de Guillem Gualter. Ed. Baraut (1984-1985: 154), doc. 1032.
Ad domnum autem episcopum Bernardum venerabilem asellum meum ferrannum ... dimitto	Domno autem venerabili pontifici Bernardo asellum suum album ... concesit

Així doncs, amb la modificació que Ermengol introdueix al text en l'adverció (*asellum suum album*) ens informa que aquest color propi de la pell dels èquids era un color blanquinós.

Fixem-nos, en aquest mateix passatge, com Ermengol es preocupa de desfer l'ambigüitat del text del testament produïda per la coincidència en acusatiu dels dos sintagmes *episcopum venerabilem* y *asellum meum ferrannum*, ambigüitat que podia donar lloc a una lectura ben irreverent, la qual cosa, sens dubte, no devia haver estat la intenció del jove Berengari. En l'adverció els dos sintagmes es troben en casos diferents i no hi ha dubte a qui qualifica l'adjectiu *venerabilis*.

D'altra banda, és igualment remarcable la parella *psalterium – nablum*. En el testament, Guillem Gualter deixava el seu saltiri a Guillem Seniofred: *Psalterium vero meum in servicio Sancte Marie Guilelmo Seniofredi dimitto*. En l'adverció, Ermengol substitueix el terme *psalterium* per *nablum*: *Suum vero nablum in servicio Sancte Marie prephato Guilelmo cessit*. L'ús de *nablum* s'explica pel gust per la consulta de glossaris a la cerca de termes estranys i erudits. La presència de *nablum* segurament s'inspira en la següent glossa continguda en un còdex de la biblioteca del monestir de Ripoll:

ACA Riupullensis 74 (*glossarium* VI, ff. 67r-74r): <P>salmorum liber: gr<a>ece psalterium, hebraice nabra, latine organum dicitur.

Glossa que procedeix d'Isidor, *Etymologiae* VI 2, 15: *Psalmorum liber Graece psalterium, Hebraice nabra, Latine organum dicitur*.

Aquest gust per la consulta de glossaris potser explica també la parella *mediocris – medioximus*. Guillem Gualter deixa tres calderes a la canònica de Santa Maria d'Urgell, excepció feta d'una de mitjana que llega a l'escribà del testament, el dit Berenguer. Així, els adjectius *mediocris* i *medioximus* qualifiquen el substantiu *caldaria*, que al testament trobem amb la variant *callaria* i que, tal com

⁹ GMLC, fasc. 11 (F), s. u. *ferrandus*.

llegim al GMLC, significa “atuell de metall gros i rodó que serveix per a posar a escalfar o coure quelcom”.¹⁰

Testament de Guillem Gualter. Ed. Baraut (1984-1985: 149), doc. 1029.	Adveració sacramental del testament de Guillem Gualter. Ed. Baraut (1984-1985: 154), doc. 1032.
tres callarias, excepta <i>mediocra</i> quam dimitto huius testamenti scriptori Berengario	tres caldarias, excepta <i>medioxima</i> quam cessit sui precepti scriptori Berengario

L'ús de *medioximus* és el resultat de l'empremta escolar de la cultura d'Ermengol i de l'estudi de gramàtiques i lèxics característic de l'ensenyament carolingi. De fet, llegim la glossa als *Excerpta ex libris Festi de significatione uerborum* de Pau Diaca:

Paulus Diaconus, *Fest.* 110, 26: *medioximum: mediocre.*

I, per últim, mereix també un comentari la parella *vinum moderatum – merum limphaticum*.¹¹ El fet de tenir les dues expressions funcionant com a sinònimes aclareix el significat dels dos sintagmes de manera que és manifest que al·ludeixen al vi rebaixat amb aigua.

El sintagma del testament, *vinum moderatum*, és únic a la nostra documentació i podria inspirar-se en el passatge bíblic de *l'Ecclesiasticus* 32, 8: *sicut in fabricatione auri signum est zmaragdi sic numerus musicorum in iucundo et moderato vino*.¹²

D'altra banda l'expressió *merum limphaticum (cannadam unam meri limphatici)* per la qual Ermengol substitueix el sintagma *vinum moderatum*, que llegim al testament (*cannadam unam vini moderati*), és igualment excepcional en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval. El terme *merum*, que es testimonia únicament en aquesta adverció, designa el vi pur o sense mescla, si bé aquí sembla emprar-se només com a sinònim de *vinum*; en realitat, *merum* 'pur, sense mescla' és un adjectiu substantivat, producte de la braquilogia *vinum merum*, que es documenta ja a partir de Virgili. El mot està complementat per l'hel·lenisme *limphaticum* (< *lympa* 'aigua'), de manera que *merum limphaticum*, 'vi mesclat amb aigua', resulta una expressió força paradoxal tenint en compte el significat originari de *merum*.¹³

¹⁰ GMLC, s. u. *caldaria*.

¹¹ Per a aquests termes, cfr. Terol (2016: 376-377) i Punsola (2017: 439-441).

¹² Cfr. igualment *Ecclesi.* 31, 36: *exultatio animae et cordis vinum moderate potatum*.

¹³ En l'adverció sacramental del testament del sagristà Guillem el mateix diaca Miró usarà l'expressió *uinum limphaticum* substituïnt el sintagma *uino ateserato* del testament redactat per *sacer Oliva*. Cal tenir present que també en aquest cas actua com a jutge, en l'adverció sacramental, Ermengol, qui segurament també la dictà: *Ego Ermengaudus iuris ac legis lator sancte Urgellensis ecclesie clauicularius et ianitor huius precepti lelex fui proprioque meo atque usitato signo confirmor (s. man.)*. Cfr. 1095 Baraut, *DocUrgell* 1135 (Urgellia 8, p. 60) el testament i 1096 Baraut, *DocUrgell* 1142 (Urgellia 8, p. 69) l'adverció. En aquests dos documents es trobem altres parelles de

En fi, és ben curiós que en un diploma que recull un acte jurídic, com és l'adveració sacramental, un jutge de prestigi, com Ermengol d'Urgell, es dediqui, només pel joc literari, a substituir uns termes per uns altres d'igual significat. Certament, una frivolitat d'aquesta mena només es pot entendre en un ambient prou culte com per tenir un públic capaç d'admirar tal virtuosisme lèxic. No podem oblidar que la catedral de La Seu d'Urgell era, en aquests temps, un centre cultural destacat, amb d'un *scriptorium* força productiu, una potent escola catedralícia i uns canonges ben educats dedicats a tasques administratives i culturals.

BIBLIOGRAFIA

- ALTURO PERUCHO, J., (1998), "Escritores latinos de Catalunya: el canónigo Ermengol Bernat de la Seu d'Urgell (s. XI)", *Humanitas* 50, 395-417.
- BARAUT, C., (1984-1985), "Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell", *Urgellia* 7, 7-218.
- BASSOLS, M. – BASTARDAS, J., (dir.), (1960-1985), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*. Vol. I (A-D), Barcelona, CSIC-UB; Bastardas, J., (dir.), (2001-2006), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any*, Barcelona, CSIC, 2001, fasc. 11 (F) i Barcelona, CSIC, 2006, fasc. 12 (G); Quetglas Nicolau, P. J., (dir), Gómez Rabal, A. – Puig Rodríguez-Escalona, M., (coord.), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any*, Barcelona, CSIC-UB, lletra E, edició digital (en preparació). Obra citada amb l'abreviatura GMLC.
- GÓMEZ RABAL, A., (2005), "Mujeres testadoras y herederas en documentos latinos catalanes de la Alta Edad Media", *Euphrosyne*, 33, 261-277.
- PUNSOLA MUNÁRRIZ, M., (2017), *Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altmedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris*. Tesi inèdita defensada a la Universitat de Barcelona el 8 de setembre de 2017.
- QUETGLAS NICOLAU, P. J., (1992), "Nota sobre la cultura dels escrivans medievals a Catalunya", dins *Humanitas in honorem Antonio Fontán*, Madrid, Gredos, 313-317.
- QUETGLAS NICOLAU, P. J., (2005), "La Vita Adalbertini de Ermengol Bernat d'Urgell", *Euphrosyne* 33, 279-287.
- QUETGLAS NICOLAU, P. J. – Puig Rodríguez-Escalona, M. (2014), "L'edició de documents medievals: problemes, recursos i solucions. El cas de les dobles edicions", *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia* 4, 85-101.
- TEROL AMIGÓ, A. (2016), *El lèxic de l'alimentació en la documentació llatina de la Catalunya altmedieval*. Tesi inèdita defensada a la Universitat de Barcelona l'11 de novembre de 2016.
- UDINA ABELLÓ, A. M., (1995), "La adveración sacramental del testamento en la Cataluña altomedieval", *Medievalia*, 12, 51-64.
- ZIMMERMANN, M., (2003), *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècles)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2 vols.

---

sinònims, a banda de la mencionada, com ara: *cuntus – omnis* (*cuncto meo avere / omne suum avere*) i *trapus – pannum* (*.I^o. trapo de lito / pannum .I. de lecto*).